

Ярослава ІЩЕНКО
(Київ)

ЗОБРАЖЕННЯ ЗБРОЇ В ГЕРАЛЬДИЦІ МІСТ УКРАЇНИ

Старовинні герби міст України належать до тих історичних пам'яток, в яких графічно, за допомогою особливої знакової системи відображені реальні явища, події, факти історії, що мали місце в певному регіоні. Вони зафіксували все те визначальне, що стосувалося міста, його географічного положення, природних багатств, чи господарських занять мешканців, їх світоглядних уявлень, фольклорних традицій. Герби несуть ще інформацію про економічне становище та адміністративний статус міста і, що дуже цікаво з огляду на перебіг історичного процесу в певному регіоні, розповідають через символи-знаки про звитяжну боротьбу міських громад з різного роду завойовниками, з поневолювачами, що впродовж століть зазіхали на землі українського етносу. Герби донесли до наших часів дані щодо звитяги,

стійкості, мужності наших предків, які зводили складні оборонні споруди навколо своїх міст, кували мечі та шаблі, виготовляли списи, луки, стріли, аби боронити землю предків, відстоювали своє право на вільний, незалежний розвиток. Отже, вивчення геральдичної спадщини — це не тільки бажання ознайомитись з великим самобутнім явищем нашої історії, а й прояв уваги до минулого, прагнення підняти завісу, що сховала під товщею століть змістове значення геральдичних символів, намагання «прочитати» їх так, як сприймались вони самими творцями, проникнути в суть зафіксованого знаком поняття.

Герби несуть в собі цікаву суто прагматичну інформацію, що здатна дати велику віддачу, будучи використаною в справі патріотичного виховання молоді на традиціях нашого минулого.

Сьогодні досить складно дати відповідь на питання, чому саме те чи інше зображення, вибране поміж інших, стало визначальним в головній емблемі міста. Підвищити інформативну віддачу історичної пам'ятки, герба як джерела, допомагає теоретична геральдика. Вона за допомогою своїх, притаманних цій науці, прийомів та методів, подальшого аналізу та систематизації виявленого геральдичного матеріалу, дає можливість зробити узагальнення, оцінити закладену в гербах інформацію, привести її у відповідну систему. Тільки тоді ця інформація може бути використана при висвітленні та дослідженні питань з історії суспільної свідомості, соціальної психології¹. Завдяки інформації, яку дає геральдика, вчені можуть відтворити психологічну атмосферу епохи середньовіччя, зрозуміти визначальні риси, притаманні менталітету середньовічної доби, різним її соціальним верствам. Тож дослідження зображень зброї, які наскрізно проходять через всю геральдичну спадщину впродовж її п'ятисотлітньої історії, беззаперечно доводить тезу про те, що у середовищі міських громад привілювало уявлення про визначальне значення зброї, своєї обороноздатності в боротьбі за відстоювання прав, привілеїв, свобод. І тому з'явилися «войовничі» зображення на емблемах міст, застерігаючи одних, оповіщаючи інших про визначні події з своєї історії, пов'язані з фактами відчайдушнішої мужності, проявленої у боротьбі з ворогами.

Цілком закономірним виглядає і той факт, що при наступних затвердженнях гербів, за інших історичних умов і навіть при змінах суспільного устрою і статусу міст, основні елементи старовинних гербів, зокрема зображення зброї в міських емблемах, часто залишались незмінними. Сказане стосується періоду герботворення радянської доби, коли міська геральдика зазнала суцільного корегування, через що вона багато втратила, позбувшись, серед іншого, і зображень зброї. Про це було б доцільно нагадати всім, хто причетний до сучасного

процесу міського герботворення в Україні. Адже при визначенні орієнтирів та пріоритетних напрямків сучасної політики в сфері геральдики потрібно орієнтуватись не на ідеологічні вподобання сучасності — колір прапорів різних партій, а на історичний досвід, що вчить нас дбайливому, обережному ставленню до культурних надбань, цінностей попередніх епох, створених нашими предками, які, попри все, пройшли випробування часом. Європейський досвід в цьому однозначно визначний, тому «візитні картки» міст у цивілізованому світі не підпадають під зміни, які несуть вітри нових політичних орієнтирів. І в країнах бувшого «соцтабору», як і в державах Балтії та визначальній більшості суверенних держав СНД в державній та територіальній символіці повернулись до геральдичних традицій попередніх епох, шануючи історичну пам'ять.

У відповідності з правилами теоретичної геральдики повний герб має кілька складових. Це — щит, шолом, корони (вінці), нашоломники, намети, щитотримачі, девізи, мантия та особливі, розміщені навколо щита, прикраси².

Тож однією із невідемних складових, що становить головну частину герба, є щит. В основі всіх видів геральдичних щитів лежать прості геометричні фігури: трикутник, квадрат, коло, еліпс, ромб. Оскільки до міської геральдики щит перейшов від виду озброєння воїнів — лицарського щита, як конкретного його прототипу, то він певною мірою успадкував і його форму, притаманну тій, що була найбільше поширеною в конкретному регіоні. Так, від реально існувавших на озброєнні середньовічних воїнів щитів у певний час, в залежності від країн походять щити, які отримали в геральдичній науці назву — варязькі (нормандські), ранньоготські, пізньоготські, слов'янські, італійські, німецькі тощо. Пізніше, з розвитком теоретичною геральдики, що прагнула узагальнити наявний геральдичний матеріал, для створення міських гербів почали найчастіше вживати щит французької форми — квадрат чи прямокутник, близький до квадрату, злегка витягнутий догори, із середнім загостренням донизу. Така форма найбільш поширена для зображень гербів XVII–XIX ст., оскільки вона досить зручна для поділу щита на ряд полів (2, 3, 4 поздовжні, перпендикулярні, діагональні поділи тощо)³.

Зустрічаються у малюнках гербів і зображення щита як безпосереднього виду захисного озброєння воїна чи атрибут до образу Юрія (Георгія) — Змієборця чи Михаїла Архангела (Архістратига), або різновиду зображення вояка за мотивами герба «Погоня». Так, на гербі Заслава від 1754 р. (повторений 1796 р.) зображено вершника із мечем та щитом⁴. Присутні щити як елемент центральної гербової фігури в

гербах Зборова («сталевий щит») та Золочева (Галицьке намісництво); Києва (щит округлою форми), Сколого, Янова (Городоцький повіт). Півщити на малюнку герба Жовкви 1772 р. Часті випадки переходу до міського герба зображення щита з власницького знаку родинної геральдики. Так, щит з родовою емблемою Собеських «Яніна» перейшов до міських гербів Зборова та Золочева як центральна фігура.

Особливо багато в гербах зображень стріл, шабель, мечів, списів. Це своєрідна алегорія, що передає здатність мешканців міст захистити себе від нападників. Цікавим є той факт, що дані види озброєння властиві як елементи зображень гербів не тільки початковому періоду міського герботворення, а й особливо притаманні козацькій добі, що своєрідно, у знаковий спосіб передавали інформацію щодо географічного положення міста на прикордонні, як форпосту, який забезпечує безпеку краю від степовиків, набігів татар тощо.

На сьогодні, за даними гербознавця, дослідника міської української геральдики Ю. Савчука, виявлено понад 400 гербів, наданих містам та іншим населеним пунктам, міщанським громадам. Багато з них сягають часу, що бере початок з XIV ст., тобто того періоду, коли на українських теренах почало запроваджуватись Магдебурзьке право.

Магдебурзьке право у ті часи українські міста одержували згідно з представленням особливих документів-привілеїв, затверджених урядом. В них, майже завжди, наводились малюнок та опис герба, який верховна влада надавала місту. Зокрема, там наголошувалось і на тому, що він має обов'язково використовуватись у міському діловодстві як неодмінний символ самоврядності міста. Отож, передані завдяки знаковій системі гербові зображення у відбитках печаток при втраті самого привілею-документу слугують за історичне джерело, що підтверджує не тільки наявність герба у певного міста, а й дозволяють побачити його основні елементи у чорно-білому варіанті. Першими найраніше за часом, отримали герби міста Галичини, згодом — Поділля й Волині, пізніше — Київщини та Лівобережжя. Слід нагадати, що за часів Речі Посполитої українські етнічні землі входили тоді до складу 7 воєводств — Київського, Подільського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського, Белзького й Руського. Це були історично складені землі — Львівська, Галицька, Перемишлянська, Сяноцька, Жидачівська та Холмська. На XIV–XVII ст. припадає й час широкої Магдебургії та отримання гербів містами Закарпаття, що входили до 4 комітатів-округів Угорського королівства: Ужинського, Березького, Марамороського і Угочанського.

Територія, на якій сформувалась українська нація, має кілька специфічних історико-культурно-етнографічних зон. Всі вони різняться-

ся між собою не тільки історією, а культурно-побутовими традиціями, напрямками господарського виробництва, тощо. Це зумовило і відмінності в знаковій системі, яка пізніше перейшла у герби. Тут треба зауважити, що символічні знаки, прототипи гербів, були різними за характером і функціями. Герби ж, їх поява як носіїв певних соціальних функцій, що виникли за визначених обставин і — в конкретний історичний час, мають свої ознаки, значення, що стали визначальними при їх створенні. Геральдичні міські емблеми, попри всі історичні корені своїх численних символів-знаків, могли виникнути тільки в умовах певної епохи як атрибут міської влади.

Оскільки в певні періоди землі українців належали до різних державних утворень, то це не могло не справити вплив на процес територіального герботворення, що за середньовічної доби охопив майже всі країни Європи. Тож Галичина, Буковина, Волині, Поділля, Київщина, Сіверщина, Слобожанщина, Наддніпрянщина, Південь і Крим мають свої, притаманні їм, особливості в знаковій системі. Вони позначились на процесі герботворення передусім в регіонах, тому, що семантичні витoki їх геральдичної символіки суттєво різняться. Тому досліджувати територіальну геральдику України потрібно завжди в історичній ретроспективі, виявляючи в регіональній історії герботворення свої характерні риси, відзначаючи особливості, зрештою, це дасть можливість створити часову картину, в якій знайде місце кожен із геральдичних сюжетів, показати динаміку загального процесу з усіма його складовими, які спричинили наявність барвистої неповторної карти вітчизняної міської геральдики.

Серед численних і різноманітних так званих негеральдичних штучних фігур, вживаних у гербах міст України, набутих ними впродовж тривалого існування інституту міського знаку-символа чітко вирізняється група в яку входять зображення зброї, військового побуту та військових обладунків.

Зображення шабель та мечів передані на гербах міст у різний спосіб, та здебільшого всі вони оголені, забарвлені в золотий чи срібний, деколи вказано — натуральний, колір. Архангел Михаїл в обладунку римського воїна на гербі Овруча 1641 р. (перезатверджений 1794 р.) тримає в руці опущений донизу меч. Із оголеним мечем Архангел Михаїл зображений на гербі 1644 р. м. Кролевець (герб із таким малюнком перезатверджений 1782 р.) з полум'яніючим мечем він увійшов до земельної геральдики Київщини, зокрема м. Києва. Піднесений меч у правиці святого є у гербі Сколе (XIX ст.), оголений меч, що тримає богиня Теміда, опущений додолу, на гербі 1884 р. з Великого Кучуріва. Два мечі, покладені навхрест, є у гербі Полтави 1803 р. Лицар із мечем у правиці присутній на гербі м. Белз 1509 р.

Образ витязя з опущеним мечем у правиці відтворено в гербі 1911 р. м. Луцька. Два мечі, покладені навхрест натурального вигляду є в гербі м. Вінниця 1650 р., золотий меч — в гербі м. Рені 1932 р.

Досить своєрідним за композицією є малюнок герба Феліштина (тепер с. Скелівка Старосянського р-ну), де зображене зелене яблуко, пробите трьома мечами, покладеними зіркою. Меч із рушницею навхрест присутній на гербі Кобеляк 1842 р., із стрілою навхрест — у м. Говтва та м. Хорол, з ключем — м. Городище тощо. Трапляється зображення меча в руці (окремо поданий та в композицію). Такі малюнки характерні для гербів Чудніва 1793 р. та Вербовця 1607 р. (перезатверджений без змін 1864 р.).

Всього, за нашими попередніми підрахунками, різного типу мечі зображені на 22 гербах.

Шаблі, теж різного вигляду, в залежності від часу створення гербів та усталеної геральдичної традиції, що вносила свої почасові корективи щодо зображення зброї, присутні як елементи на 20 міських гербах. Це, зокрема, як елемент озброєння фігур вояків та святих, а також окремі частини зображувального ряду поміж інших фігур, або ж у поєднанні з ними.

Навхрест покладені дві шаблі змальовано у гербі Чугуєва 1781 р. Золоті спис та шабля (обабіч 6-кутної зірки) — елементи гербів Новгород-Сіверського 1620 і 1782 рр. Шабля, вістрем обернена догори, зображена у гербі Ізмаїлу 1826 р. (пізніше, 1930 р. зображення її вилучили), а «покладена стовпом золота ногайська шабля» є в гербі Ногайська 1871 р. «Переламана шабля — на знак знищення запорожців» з'явилась у гербі Новомосковська 1811 р. Золота шабля з ключем навхрест є в гербі Городища 1782 р.

Зображення стріл, 1, 2, 3 у положенні вгору, вниз, навхрест, з луком та іншими елементами, — складають чи не найчисленішу групу зображень озброєнь, присутніх в міських гербах. Так, «три покладені навхрест зіркою стріли» є центральною фігурою герба Проскурова (Хмельницького) від 1578 р. (повторні затвердження 1796 та 1864 рр.) стріла вістрям догори (з шаблею) герба 1782 р. м. Говтва, стріла навхрест із золотою шаблею герба м. Березна 1782 р., дві чорні стріли — герба Глинська 1782 р., срібні три навхрест покладені стріли вістрям догори герба Чигирин 1592 р. «Стріла із залізним вістрям та червоним оперенням, обернена догори» зображена у гербі м. Сасіва, а «срібна стріла» у тому ж положенні у гербі м. Турки (обидва зображення — то елементи шляхетського гербу «Сас»). «Лук золотий, натягнутий із стрілою, на тятиву покладену» був спочатку (1583 р.), в гербі м. Канева (зображення повністю втрачене при повторних перезатвердженнях герба 1792 та 1852 рр.). У гербі м. Медведівки (Чиги-

ринського повіту) 1792 р. теж присутній лук із стрілою, як і у гербі Старокостянтиніва від 1561 р. (перезатвердженого 1796 р.) та гербі Пирятина 1592 р. (перезатвердженого 1782 р.). Всього, за нашими підрахунками, стріли увійшли до малюнків 21 герба.

Зображення списів також присутні як атрибут озброєння на багатьох гербах. Це, зокрема, спис (навхрест із косою) на гербі Вознесенська 1845 р., Новгорода-Сіверського (з шаблею, 1620 та 1782 рр.), Умані (український козак із списом, 1726 р.), першому гербі 1791 р. м. Черкаси, першому гербі 1600 р. м. Канів; Білого Каменя (1682 р.), Гадяча, Збаража, Новогеоргіївська тощо. Всього виявлено 13 зображень списів у положенні прямо, навхрест, із іншими предметами та як супутній вид озброєння вояків та святих.

Двічі в герби міст потрапили зображення ядер. Так, срібне гарматне ядро є в гербі Жидачів 1676 р., та по вісім чорних на золотому тлі двох полів у гербі 1687 р. м. Олеська.

Звернули увагу творці гербів середньовіччя і на бойові сокири. Їх зображення відтворені в гербах міст Великі Мости, Миколаїв (Галицьке намісництво), Топоріва, Хиріва (шляхетський герб Тенічинських «Топор»). Міста Гусаків, Монастирське отримали зображення бердаша із родинного герба Окшинських — «Окша». Зображення рушниці потрапило до гербів Кобеляк (рушниця та меч, навхрест покладені — 1842 р.) та Олександрівська (дві рушниці з багнетами навхрест — 1806 р.)

Ще удостоїлися відтворення в гербах шишак і гармати (Слов'яно-сербськ: «...шишак срібний, що належиті о-сербському народові, на червоному тлі — дві чавунні гармати, навхрест поставленні», 1811 р.).

Огляд наявних в зображенні гербів предметів військового побуту засвідчує, що вони присутні в 211 малюнках. Сповнена перманентними війнами, боротьбою за незалежність середньовічна історія України не могла пройти осторонь тих предметів, що були невідомою частиною буття її народу. Тож і відтворені їх зображення в головних атрибутах міської влади — цілком закономірне явище. Як свідчать описи гербів, їх творці постійно підкреслювали і визначали положення зображень певних видів озброєння. Так, шаблі та мечі, стріли, луки зображувались у положенні вертикально чи горизонтально, навхрест, а леза були спрямовані в середину або ж назовні. На жаль, нам поки що не вдалося чітко визначити, що саме означає той чи інший напрямок вістря, хоча в окремих випадках існують натяки на такі визначення як «попора», «незалежність» чи «стійкість», «звитяга», «мужність», чи, як в гербі Олександрівська 1806 р. — «на малиновому тлі лук із трьома стрілами, донизу оберненими, на знак сили нашої зброї та немоги татарської».

Якщо врахувати ще той факт, що велика низка міських гербів містить, крім зображень зброї, систематичні малюнки різного виду оборонних споруд, веж, замків, фортець, укріплень, міських мурів (а їх до 90), то стає очевидним, що оборона краю, своєї землі, міської громади виступали на перший план, коли йшлося про визначення головної ідеї, яку й передав нам, як заповіт, знак-символ міста.

¹ Дмитрієнко М., Савчук Ю. Короткий нарис міської геральдики Поділля. — К., 1996.

² Лукомский В. К., Типольт Н. А. Русская геральдика. Руководство к составлению и описанию гербов. Пг., — 1915. — С. 23; Основы геральдики земельных гербов. Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649 по 1900 год. — СПб., 1899. — С1–38.

³ Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX вв. — М., 1981. — С. 15; Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. — К., 1986. — С. 33–34.

⁴ Тут і далі аналіз гербових знаків зроблено на основі праці П. П. Вінклева та книги «Гербы губерний, областей, городов и сел Российской империи. (Дополнение к гербовнику П. П. Винклера. — М., 1992)» та праць українських гербознавців, опублікованих у 20–80-х роках ХХ ст., зокрема в періодиці — «Український історик», «Пам'ятки України», «Знак» тощо.